

jobban sehol — akár sztoikus, akár epikureus, akár a keresztény elv alapján — nem szerepel ez a társadalomtörténeti szempontból oly nagy horderejű tétel, hogy a szolgaság a bűn következménye volna. A hüntörténet társadalomszemléletének alapja tehát — a nemlétező „sztoikus szellemű római jog”... — szellemes kitalálás.

A római jog ugyanis nem ismeri a szolgaságba taszítást, mint büntetést; az adós — mert hisz ebből származott a római társadalomban, de csak részben, a szolgaság, — eladhatta önmagát a hitelezőjének, vagy ha erre nem volt hajlandó, börtönbe vethették és fogva tarthatták, de — jogilag — rabszolgává sohasem tehették a saját hozzájárulása nélkül. De különben az ún. politikai vétségeket, „bűnöket” nem büntette a római jog a rabszolgasággal. Ennek hármas fokozatú *diminutio capitis* volt a jogszerű büntetése, azaz a polgárokat megillető törvényes védelemből való különböző fokú kirekesztés, vagyis a törvényen kívül való helyezés, amely a legszigorúbb formájában egyenlő volt a halállal. Arról sehol sincs adat a római történetben és a római jogban, hogy a halálbüntetést meg lehet váltani a rabszolgasággal. Pedig ez a vagyilagosság olvasható a hüntörténet egyik fejezetében — akár Kézaié a hüntörténet, akár másé. Ebből a fejezetből tehát a hüntörténet római jogi vonatkozásait kiolvasni nem lehet. Ez annyira abszurd állítás, hogy cáfolatára ki sem térek könyvemben, mivel ott egyes állítások cáfolatával önmagáért a cáfolat kedvéért, ha az problémalátásomat nem vitte előre, nem foglalkoztam.

Ellenben a római jog egyes tételeit és azoknak bizonyos egyházjogi irányban továbbfejlesztett változatait valóban *szövegszerűen* is kimutattam Kézainak a magyar társadalom fejlődését nagy önkénnyel ábrázoló Appendixében és a hüntörténetben is. Kardos Tiborral egyetlen ponton sem érintkeztem — s a fentiek szerint nem is érintkezhettem — fejtegetéseimben, a Mezey által felhozott többi tudósunkkal pedig amennyire egyes pontokon érintkezem, ugyanannyira ellenkezem is — argumentumokkal.

Ez azért kissé más, mint ami Mezey lakonikus summázásából „határozott formában már olvasható”.

Még egy ilyen, nem a „formalizmus” jegyében, hanem a „lényegét” illetően tett megállapítást kell szóvá tennem. Mezey azt mondja: „Megállapít ezenfelül még (már mint én) egy III. István korában keletkezett krónikát is *mások nyomán*”. (Én húztam alá.) Nagyon lekötelezve Mezey, ha megmondaná, hogy *kiknek a nyomán*, mert Domanovszky és Hóman beszél ugyan a krónika már meglevő szövegének egy sereg interpolálójáról és alkalmi kiegészítőjéről, de azt sem ők, sem más nem állította és bizonyította, hogy *krónikáinknak a XII. század eseményeit tárgyaló része mindenesül egy III. István-kori szerző egységes műve*. Ezt lehet cáfolni, lehet elfogadni, csak egyet nem lehet: azt mondani, hogy mindezt *mások után* állapítom meg. Könnyen lehet, hogy ezek a „mások”, ha még élnének, maguk tiltakoznának ilyen indokolatlan és kéretlen, Mezey-féle adományozás ellen.

„Ezeket láttam szükségesnek válaszközlésben elmondani” —, hogy Mezey szavait használjam magam is.

A prózaritmus és a forráskritika

Válasz ifj. Horváth János megjegyzéseire

MEZEY LÁSZLÓ

Hat évtizeddel ezelőtt, a löveni egyetem egyik professzora Charles-Felix Bellet, Gallia koraközépkori történetének egy már régóta ismert és fontos forrása a *Vita Martialis* kritikai kiadását készítette el. A szöveg vizsgálata során stíluskritikai eszközökkel, különösen a prózaritmus jelentkezésére vonatkozó megfigyeléseivel, igyekezett e nevezetes forrás keletkezésének idejét megállapítani. Végül is arra az eredményre jutott, hogy mivel a prózaritmus a koraközépkori latinságból a VI.—VII. században *eltűnik*, hogy azután csak a XII. században bukkanjon fel ismét — e ritmikus prózában írt mű (ha nem XII. századi hamisítvány) kétségtelenül előbb, a IV.—V. században keletkezett. Bellet állításait Ch. De Smedt még a könyv megjelenésének évében gondos kritika tárgyává tette, mégpedig azért, mert „némi kételey voltak arról, amit Mgr. Bellet oly nagy biztonsággal állít, hogy ti. elképzelhetetlen egy olyan szöveg, mely a XI. sz. vége és a VII. sz. eleje közötti időközben keletkezett és amelyben a próza szabályosan jelentkezik.”²

¹ Ch.—F. Bellet, *L'ancienne vie de saint Martial et la prose rythmée*. Paris, 1897.

² „... nous avons quelque scrupule à admettre ce que Mgr. Bellet dit avec tant d'assurance de l'impossibilité de concevoir un texte écrit dans l'intervalle entre le commencement du VIIe siècle et la fin du XIe et où le cursus soit observé.”

Ch. De Smedt, *Le cursus dans les documents hagiographiques*. Analecta Bollandiniana. 1897. 501—506. (A kiemelés tőlem.)

E régmúlt vitára nem ok nélkül hivatkoztam, mindjárt előljáróban. Az akkor szöbakerült problémák ugyanis lényegében azok voltak, melyek megoldása érdekében — és nem a *polémia kedvéért* — ifj. Horváth János nagy elismeréssel fogadott könyvével immár másodízben vagyok kénytelen foglalkozni. E problémák pedig sorjában a következők:

1. A prózaritmus valóban csak a középkor bizonyos századaiban volt használatban, és éppen ezért csak ama korokban keletkezett művekre jellemző stílusdiszítő elem-e, avagy használata — bizonyos intenzitás-változásokkal — az egész középkoron át — a XV. századig — megállapítható?

2. A választól függően következik a módszer problémája: ritmikus-próza-elemek előfordulása egy középkori okleveles, vagy elbeszélő forrásban, eligazít-e már önmagában is a keletkezés, hitelesség, szöveg-hagyományozás kérdéseiben, vagy a prózaritmus stíluskritikai használhatósága, a ritmikus klauzulák jelentkezésének mértékétől függhet csupán? — Ha ugyanis, mint pl. Bellet állította, a próza-ritmus csak a VII. századig volt használatban, azután a XI. század végéig eltűnt, hogy később országonként hosszabb-rövidebb használat után, a XIV. — XV. században végképp eltűnjék, a válasz az utóbbi kérdésre nyilvánvaló: szövegben előforduló ritmikus klauzulák segítségével biztosan megállapíthatjuk, hogy a szöveg vagy a szövegrész a XII. század előtti-e, vagy sem? Ha ellenben a prózaritmust az egész középkor gyakorlatban és gyakorlatból ismerte, csak elméletben nem vizsgálta és nem is mindenkor azonos mértékben alkalmazta, előfordulásának forráskritikai értéke a tudatosság megállapítható fokától függ.

Amint olvasóim láthatják, a prózaritmus forráskritikai eszközként szerepeltetése nem egyszerű és nem egyértelmű módszertani kérdés. Ezért bátorkodtam Horváth könyvéről írt bírálatomban azt a véleményt megkockáztatni, hogy kívánatos lett volna, ha Horváth módszerének használati utasításához bizonyos óvatossági rendszabályokat csatol. Nem kevés okkal hangsúlyozta már De Smedt is Bellet-vel szemben, hogy mindig lehettek írók, akik stílusuk harmonikusabbá tétele érdekében, bizonyos — típusokat utánzó — kádenciákat alkalmaztak. A különböző korszakok közötti különbség pedig csupán abban állhat, hogy „bizonyos korokban a prózairók általában ezt igényelték, s a harmónia e tudományának birtokában is voltak, míg más kevésbé művelt, vagy kifinomult korban sok közülük nem ismerte, vagy nem is igényelte azt.”³

De az sem lehet érdektelen, amit a minket érdeklő ritmusfajta, a hangsúlyos ritmus használatára vonatkozóan Louis Havet mond: „A kurzus alkalmazása az irodalomban általános tény, nem sajátja az sem egy nyelvnek, sem egy kornak . . .”⁴

*

Mindezek előrebocsátása után vegyük most már pontosabban szemügyre, hogy a most röviden előadott problémákhoz, Horváth János milyen viszonyba került? A ritmus használatára vonatkozólag mind könyvében, mind a fenti *Megjegyzésekben* félreérthetetlenül nyilatkozik. Az utóbbi helyen ilyenképpen: „. . . minden a ritmikus próza történetével foglalkozó kézikönyv kiemeli, hogy a VII. század vége felé a cursus kimegy a divatból és csakhamar eltűnik.” Mivel pedig én bírálatomban azt állítottam, hogy a latin prózaritmus gyakorlati ismeretének lehetősége tekintetében egy nagy, ezérvés stílusis hagyománnyal van dolgom, Horváth szerint nem tettem kevesebbet, minthogy egy „nagyvonalú”, tetszetős, „szellemes”, mindazonáltal „naiv” és mindenképpen a külföld eredményeinek ismerete nélkül létrejött, tehát teljességgel tudománytalan koncepciót kreáltam. Az így előállott probléma megoldása nyilvánvalóan azon múlik, hogy a Horváth által idézett kézikönyvek valóban azt mondják-e amit ő és továbbá, hogyan is állunk ama stílusis hagyománnyal, mellyel én — Horváth állítja — „szellemesen” ugyan, de kétségtelen „naivitással” előhozakodtam.

Mindenekelőtt legyen szabad az olvasó emlékezetébe idézni, Horváth milyen ingadozás nélküli biztonsággal állapítja meg, hogy a prózaritmus, a cursus, a VII. század végén eltűnik. Még az sem ejtette gondolkodóba, hogy Laurand ellenem érvként felhozott kijelentésében nálánál óvatossában nyilatkozik. Idézem a Horváth által is idézett helyet „bientôt il (le cursus) disparaît; — *totalemt ou partiellement* — on ne le sait pas encore avec certitude . . .”⁴ A cursus, a hangsúlyos prózaritmus használaton kívül kerülésének olyan kategorikus megállapításával, mint Horváthnál olvasható, — hamarosan látni fogjuk — egyedül csak Mgr. Bellet állt elő.

I. 1. Második kiemelés Horváth Jánostól.

³„. . . dans tous les temps il s'est trouvé des écrivains préoccupés de donner de l'harmonie à leur style, particulièrement par un heureux choix de cadences finales, qui peuvent se ramener à un certain nombre de types? Et la différence entre les diverses périodes à cet égard ne consisterait-elle pas en ce que à certaines époques, la généralité des prosateurs avaient cette préoccupation et cette science de l'harmonie tandis que, à d'autres moins cultivés ou moins raffinés, un grand nombre l'ignoraient ou la dédaignaient.” De Smedt, ih. 504—505. (kiemelés tőlem).

⁴ L. Megjegyzések. I. Kiemelés tőlem. Bellet állt elő csaknem hatvan esztendeje. De lássuk sorban nem csupán Horváth kézikönyveit, hanem a kérdéssel foglalkozó lehető teljes irodalmat is.

Hogy a sort valóban egy kézikönyvvel kezdjem, hadd idézzem Laurand Manueljét, amelyben lényegében a szerző fenti állítását megismétli, azonban a Horváth—Bellet koncepciónál megint óvatosabb fogalmazásban: „Vers le VIIe siècle, le cursus tomba en desuetude à peu près complètement. A la fin du XIe siècle il fut remis en honneur.”⁵ „Nagyjából teljesen . . .” Ifj. Horváth könyvéből is kitűnik, hogy Noel Valoisnak a *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 1892. kötetében megjelent tanulmánya. De l'utilité du cursus pour la diplomatique pontificale — az egész cursus kérdés egyik legalapvetőbb, bár *elsősorban és főként oklevéltani* érdekességű tanulmánya. Hogy Horváth e tanulmányt ismeri, könyvéből több helyütt megállapítható, de nem bizonyos, hogy egészen figyelmesen olvasta-e el.

Valois ugyanis a Horváth által előtérbe állított problémával kapcsolatban azt mondja hogy a hanyatlás korában, a VII. és XI. század között, a cursus szabályait többé-kevésbé helytelenül alkalmazták, gyakran teljesen figyelmen kívül hagyták — a levélírók . . .⁶ Egy évvel Valois után R. Couture azt állítja, hogy a latin egyház irodalmában a prózaritmus az V.—VI. században virágzott, majd egy fajta elhomályosulás után, a XI. és az azt követő századokban a középkor végéig ismét használatban volt. Úgyancsak „eclipsezsről”, elhomályosodásról beszél V. Vacandard,⁸ konkrétan pedig Charles de Lasteyrie: „Si l'on s'accorde à admettre que d'une façon générale le cursus n'a guère été employé depuis le milieu du VIIe siècle jusqu'au commencement du XIIe, on connaît néanmoins, plus d'une exception à cette règle.”⁹ W. Meyer, akit Horváth könyvében és Megjegyzéseiben is teljes joggal, mint a prózaritmus-kutatás legnagyobb tekintélyét idézi, őrizkedik attól, hogy a kritikus időszakban (VII.—XI. sz.) a cursus eltűnéséről beszéljen. A cursus sorsát ebben az időszakban a *Verwilderung* szóval jellemzi.¹⁰ Ezt mondja Karl Strecker is: „. . . die Neuregelung des im 8—11 Jahrhundert verwilderten Cursus durch Johannes von Gaeta im Jahre 1088.” Teljesen hasonló módon beszél E. R. Curtius a VIII. század óta elvadult cursusról.¹² Traube, a középletin kutatások máig egyik legnagyobb alakja, — akit különben Horváth szintén idéz — e lényeges pontról az előzőkhöz teljesen hasonló módon nyilatkozik: „Dieser akzentuierte Cursus herrschte von etwa 400 bis etwa 1100, war aber vom 8. bis 11. Jahrhundert „verwildert“, und um viele Feinheiten gekommen.”¹³

Mint olvasóink láthatják a kézikönyvek és nem kézikönyvek szerzői a cursus VII.—XI. századi sorsáról meglehetősen egyértelműen nyilatkoznak. A ritmikus próza e századokban szabálytalan lett, „elvadult”, szórványossá vált, *de el nem tűnt*, mint Horváth velem, a fentiekből kitűnően azonban nem csupán *velem szemben állítja*. Engedje meg ezek után Horváth, hogy az olvasóra bizzuk annak megítélését: *melyikünk járt el a külföldi eredmények ismeretében.*

*

Ilyenformán Horváth állításával szemben nem csupán magam foglaltam állást ilyen értelemben. Ám, ha Horváthnak a ritmus történetében bekövetkezett több évszázados cezurára vonatkozó állítása nem is találkozik a tudományos kutatás helyeslésével, hogyan áll a dolog ama bizonyos „nagyvonalú”, de egyúttal „naiv” koncepcióval, melyet Horváth nekem tulajdo-

⁵ L. Laurand, Manuel des études grecques et latines. II. 741. Paris, 1946.

⁴ „L'observation du cursus est un fait littéraire très général et qui n'est propre ni à telle langue, ni à tel date . . .” L. Havet, La prose métrique de Symmaque et les origines métriques du cursus. Bibliothèque de l'École pratique des Hautes Etudes. Fasc. 94. Paris, 1892. 5. A német nyelvű középkori prózaritmus előfordulásairól: K. Burdach, Sitzungsberichte der Berliner Academie, 1909. n. IX.

⁶ „Cette seconde époque (du VIIe siècle à la fin du XIe), marque un mouvement en arrière. Le cursus y est plus ou moins mal observé, souvent entièrement méconnu, rien de si rare qu'une épître, je ne dirai pas complètement mais à peu près conforme aux règles de l'harmonie.” Bibliothèque de l'École des Chartes (BECh.). 1892. 259.

⁷ „Le cursus déjà fréquemment employé par les Pères latins du IIIe et IVe siècle, devient lois ordinaire de la prose épistolaire et parénétique, quelquefois même de la prose didactique, dans la littérature ecclésiastique latine du Ve et du VIe siècle, puis de nouveau, après une sorte d'éclipse, au XIe et suivants jusqu'à la fin du moyen âge.” R. Couture, Le cursus ou rythme prosaïque dans la liturgie et la littérature de l'église latine du IIIe siècle à la renaissance. Revue des questions historiques. 1892. 257.

⁸ „Le cursus subit donc une éclipse de plusieurs centaines d'années. Du VIIe siècle à la fin du XIe il est à peu près impossible d'en retrouver la trace. Puis tout d'un coup il renaît.” V. Vacandard, Revue des questions historiques. 1905. 80.

⁹ Bibliothèque de l'École des Chartes. 1901. 703.

¹⁰ W. Meyer, Gesammelte Abhandlungen. II. 260.

¹¹ Einführung in das Mittellatein. Berlin. 1929. 38.

¹³ L. Traube, Vorlesungen und Abhandlungen. II. 118.

nít? A tények, sajnos, nem engedik, hogy Horváth nézetét akár e tekintetben is osszam. *Ludwig Traube* ugyanis az állítólag egyedül csak tölem származható nézet megfogalmazásában immár egy félévszázada megelőzött. Hogy a ritmus eltűnésével kapcsolatban hogyan vélekedik, éppen az imént olvastuk. Kevéssel alább pedig a ritmikus próza történetét így periodizálja :

„Wir können zusammenfassend also scheiden :

1. ältere Zeit bis 400 cursus metricus

2. jüngere Zeit 400—1450 cursus rhythmicus
und zwar

a) cursus Leoninus c. 400—700 (*resp.* 1100)

b) cursus Leoninus reformatus oder cursus Gregorianus, c. 1100—1450.”¹⁴

Láthatjuk, hogy Traube a cursus használatát pontosan 1050 évre számítja. Az eltérés tehát az ő és a magam évezredes stílushagyományról vallott felfogása között, *szigorúan számítva, ötven estendő. Ennyi toleranciát azonban, reményeim szerint minden, a régi dolgokkal foglalkozó kutatótól meg fogok kapni.*

De végülis, mindezen évszámokon és szűkkörűen használt terminusokon túl, valójában miben is állt az a stílushagyomány, mely a ritmikus próza *gyakorlati* ismeretét teljesen kivésni, soha nem engedte? Bírálatomban erre vonatkozólag azt mondtam, hogy „a latin prózaritmus gyakorlati ismeretének lehetőségét egészen a középkor végéig megőrizték a klasszikusok, különösen Cicero (stylus Tullianus) és az ugyancsak ritmikusan szerkesztő egyháziatyák olvasása. Ez a magyarázata annak, hogy a Karoling-kor írói bolognai Hugo és társai tankönyvei előtt és azok nélkül is szép és elegáns ritmusos prózát tudtak saját használatra kialakítani...” Horváth az idézetben foglaltakat elejétől végig az én kitalálásomnak minősíti és nem csekély iróniával várja ebbeli felfedzéseimnek közzétételét. Cáfolatához úgy kezd hozzá, hogy igyekszik bizonyítani : a metrikus és hangsúlyos prózaritmust összezavarom ; helyesebben : fogalmam sincs a kettő közti különbségről. Tudatlanságomon azáltal vél segíteni, hogy hosszasan fejtegeti, miről is van szó? Sajnos, rövidre fogott bírálatomban sehol nem állítottam, hogy a metrikus és a hangsúlyos prózaritmus egy és ugyanaz, hogy a középkorban metrikus prózát használtak. Egyszerűen azért nem, mert ezekre a kérdésekre ki sem tértem. Sajnálkozom azért is, hogy ifj. Horváth nem a tényleg felvetett kérdések tárgyalásánál maradt. Hiszen ezek közül több — talán ezért is — válasz nélkül maradt. Tudomásul vehette volna, hogy én *gyakorlati* ismeretekről beszéltem, nem elméletről, szabályok rendszerbe foglalásáról. Csak, ha ilyen vonatkozásban hivatkoztam volna a klasszikusokra — Ciceróra —, az egyháziatyákra, érdemtelmem volna meg az „oktatólagos figyelmeztetést”.

Különben, ha Horváthnak ez a kívánsága, szívesen nyilvánítom egyetértésemet ama közismert ténnyel, hogy a Stylus Tullianus nem más, mint a szónoki beszéd, egyáltalán a próza díszítésére szolgáló „colores rhetorici” egyik középkori elnevezése.

*

Cicero emlegetése részéről egyebekben is Horváth rosszsalásával találkozott. Szerinte ugyanis nincs tudomásom arról, hogy Cicero ismerete a középkorban *szűkkörű* és ezért is a klasszikusok, köztük Cicero olvasásának stílust alakító, stílisis ornamensek használatát irányító hatásáról vallott felfogásomat tartani nem lehet. Ez ismét csak azon ok következménye, amit már ismételten megállapított, hogy a külföldi kutatás eredményeit nem ismerem. Kérem az olvasót, hallgassa meg, mit mond a Horváth által is idézett Zielinski e kérdésről *egy oldallal előbb, mint ahonnét kezdve* szerzőnk hivatkozott rá : „Auf Ciceros Werke mochte sie (a későantik-koraközépkori társadalom) trotz ihres Umfangs, nicht verzichten : sie kamen mit auf die grosse Reise, deren Ziel die Renaissance war, langten aber bei weitem nicht ganz am Bestimmungs-orte an... Was im lebendigen Besitz der Intelligenz blieb, gehörte zum geringeren Teile der rednerischen Gattung an, zu etwas grösseren der philosophischen, vor allem aber der rhetorischen... Die Zeit, die für *Hortensius*, und *de Gloria*, für die *Corneliusrede* und für die *Caesarbriefe* kein Interesse hatte — sie hat uns den *Rednerkatechismus* und die *Topik* aufs liebevollste aufbewahrt, je mehr als das, sie hat unter ciceronianischer Flagge eine etwas ältere anonyme Schrift herübergerettet, indem sie diese, mit den Büchern „von der Erfindung” zu einem ganzen der ciceronianischen Rhetorik verbunden, der *Jugend* zu *angelegenlichem Studium* empfahl”¹⁵.

Max Manitius, aki Cicero középkori sorsát a könyv- és könyvtárkatalogusokból nyomozta, kétségtelenné tette, hogy a IX. században (a Karoling-korban) Tullius levelei, beszédei és reto-

¹⁴ Traube, ih. 118—119.

¹⁵ Zielinski, Cicero im Wandel der Jahrhunderte. 161—162.

rikai munkái meglepő mértékben voltak ismeretesek és olvasottak.¹⁶ Bizonyára ezek az adatok is bátorították Manitiust arra, hogy Cicero középkori olvasottságáról Horváth János határozott hangú kijelentésénél kedvezőbben nyilatkozzék. Cicero ismeretéről, akit a középkor minden klasszikus között leginkább magasztalt és csodált.¹⁷

Kétségtelen viszont az is, hogy Ciceroval kapcsolatban más vélemény is megnyilvánult. J. de Ghellinc úgy vélekedik, hogy a siker ellenére, melyet Cicero számára Eginhard (Einhard), Lupus, Hadoard kivonatai, Gerbert biztosíthattak, Cicero a középkoriak könyvei között általában egyenlőtlenül és gyengén van képviselve. E Cicero irányában megmutatkozó gyenge kereslet természetesen nem egyértelmű jelenség. A Horváth által is idézett Zielinskitől és Manitiustól hallottak ezt már nyilván mutatják.

Arról lehet szó mindössze, hogy Cicero teljes oeuvre-je *egészében és mindenütt* az egész középkoron át nem volt ismeretes, egyes művei azonban széles körben, *igen*.¹⁸ Cicero olvasottságára és elterjedtségére vonatkozó vélemény-eltérések *alapját* Haskins — helyesen — így fogalmazza meg: „How little Cicero and Quintilian were actually used appears from the number of surviving copies, *respectable for a classic, but insignificant for a standard text.*”¹⁹

Mindent összevéve: Cicero a középkoron át, a vonatkozó kutatás ez idő szerinti eredményei szerint, ha nem is minden művében, ha nem is minden könyvtárban (Haskins „standard text”-je módjára), de kétségtelenül tisztelt, olvasott és ezért bizonyos hatást is gyakorló auctorként annál *jóval nagyobb mértékben ismert* volt a középkorban, mint amennyire azt Horváth *Megjegyzései* megengedhetők tartják.

*

Nem ok nélkül hivatkoztam fentebb Manitius és mások segítségével is a Karoling-kor Cicero-olvasására. Hiszen a bírálatomban foglaltak közül kevés dolog hívta ki olyan mértékben Horváth János felháborodását, mint az a véleményem, hogy a karoling írók is szép és elegáns prózát tudtak kialakítani, éppen a klasszikusok és az egyházatyák olvasása nyomán. Nem beszéltem én akkor még arról, hogy ez a próza ritmikus is volt. Ámbár egy helyen Einhard Nagy Károly életrajzából idéztem — ritmikus mondatvégeket. Horváth erről — úgy látjuk — nem vett tudomást. Ellenkezőleg: a *Megjegyzések* elején egy zárójelbe tett és felkiáltó jellel is ellátott „így”, formájában, később pedig — az előzőkhöz hasonló — kategorikus kijelentésben is így nyilatkozott meg: „A Karoling-kor íróiról — mondja — *ugyanis még egyetlen írás, sem külföldi, sem belföldi nem állította, hogy ezek ritmikus prózában írtak volna!* Ez tehát valóban új felfedezés.” E kijelentés ellentmondást nem tűró határozottságát mással, mint Horváthnak a külföldi irodalomban — e tekintetben — nem kielégítő tájékozottságával magyarázni nem tudom. Azt ugyan készséggel elismerem, hogy a belföldi irodalomban ilyesmit nem olvashattunk, de ez a probléma eldöntéséhez még keveset mond. Amit azonban Horváth a külföldi szakirodalomról ilyen vonatkozásban állít, *minden alapot nélkülöz*. Sajnos, ismét azt kell monda-

¹⁶ *Einhard* könyvei között (ca. 830) „Tulli de rhetorica . . . item eiusdem auctoris de rhetorica tres libri in disputatione ac dialogo de oratore . . . item enplanatio in libros Ciceronis . . .” Ansbald prümi apát a „Tullianae epistolae” tulajdonosa volt, míg ugyanekkor a lorschei monostorban ugyancsak a leveleket és a „metrum Ciceronist” lehetett megtalálni. Murbach könyvtárából „Rhetorica Tullii II. II. „St. Riquierből „Tullius Cicero rhetoricorum libri II ismeretesek. Servatus Lupus kódexei között „Tulli de rhetorica liber, liber Tusculanarum, Tullius de oratore, libros Verrinarum”, Reginbert könyvtárában ugyancsak a „libros Verrinarum”, egy ismeretlen galliai könyvei között „in Catelenam Ciceronis libri VII” és a Verrinák, egy római könyvtárban a „De oratore” említésére találunk. Max Manitius, *Handschriften antiker Autoren in Mittelalterlichen Bibliothekskatalogen*. 67. Beiheft zum Zentralblatt für Bibliothekswesen. 1935.

¹⁷ „Von allen Schriftstellern römischer Zunge aus dem klassischen Altertum hat Cicero das meiste Lob und die grösste Bewunderung von der Nachwelt erhalten. Das lässt sich schon im 9. Jahrhunderte bei Einhard und Lupus von Ferrières erkennen und wird durch das grosse Ciceroexzerpt Hadoards erwiesen, dem wir für lange Zeit nichts gleichzustellen haben. Und ebenso bezeugt es im 10. Jahrhundert Gerbert, einer der umfassendsten Geister des gesammten Mittelalters. Es ist daher nicht zu verwundern, dass sich in den mittelalterlichen Bibliotheken, wo die *Artes* irgend eine Rolle spielen, *Schriften von Cicero finden* . . .” *Manitius*, im. 19. — Hadoardról: *P. Schwenke*, *Eine Bibliothek des 9. Jahrhunderts und ihr Custos*. Zentralblatt für Bibliothekswesen. 1885. 241—242.

¹⁸ Ezen a véleményen van *James—Stuart Beddie*: „It seems likely, that of *all his (Cicero) works*, were not collected or ewen known at any one time or place.” *The Ancient Classics in the Medieval Libraries*. Speculum, 1930. 9.

¹⁹ *Charles Homer Haskins*, *The Renaissance of the Twelfth Century*. Cambridge, Harvard Univ. 1927. 139. — A kérdés legújabb és sokban használható áttekintését: *B. Bolgar*, *The Classical Heritage and its Beneficiaries*. Oxford, 1954.

nom, hogy Horváth egy félszázada lezajlott vitában *vesztesnek* maradt fél álláspontját vallja. Ama bizonyos Martialis legendával kapcsolatban ugyanis Bellet is pontosan azt állította, amit napjainkban Horváth. Ám, hogy a Karoling-korban és az azt követő évszázadban is lehet a ritmikus prózában írt művekre példákat találni, Ch. De Smedt már bebizonyította, példaképpen és többek közt csupán Walafrid Strabónak Vita S. Othmarijából, valamint Liutprand Antapodosisából idézvé *hosszabb* részleteket.²⁰ Walafrid Strabo a köztudomás és a külföldi irodalom szerint is a IX. század embere. A longobárd Liutprandot a X. századba kell helyeznünk. Ennyit tudunk meg a külföldi irodalomból — nem Horváth Jánostól — a Karoling-korban előforduló ritmikus prózáról. Egy bizonyos: nem az én felfedezésem, hogy Karoling-korban ismerték és használták a ritmikus prózát is. Igaz másrészt, hogy Horváth János sem az első, aki az ellenkezőt állította. Hatvan évvel ezelőtt Mgr. Bellet is ezen a véleményen volt.

E sokat emlegetett korban élt Paulus Diaconus is, aki Cicerót így tisztelte: „Tullius ore potens, cuius vix pangere laudes /ut dignum est posset, vel tua lingua Maro . . .”²¹ Alcuin, Nagy Károly tanítója számára Cicero a „Tullius ingens”, az ékesszólás mestere. De csak az ékes szólás-e? Cicero nemcsak a szónokokat tanította, hanem a latin prózábanírói egész középkort. Igaz, valóban nem az *időmértékes* ritmust keresték nála, hanem a kifejezés szépségét, tisztaságát, a valóban „ékes szókötést”. A 900-as évek vége felé egy fiatal speyeri klerikus — Walter — iskolái végeztével elhatározta, hogy próbát tesz a verselésben és a prózaírásban is: „. . . in utroque scribendi genere . . .”, tárgyul Szent Kristóf életét választotta. Tervét végrehajtotta, s az elkészült mű előszavában püspökéhez így szólt: „hunc inquam libellum, quem quorundam negligentium depravavit incuria scriptorum, tibi emendandum, vel potius *iuata Maronis in versibus disciplinam, sive Ciceronis in prosa veluta valeas industriam* iterata stili acie e vestigio exarandum inungo . . .”²² Világos, hogy Cicero sorsa egészében nem különbözhetett példaképtársának, Vergiliusnak középkori viszonyosságaitól. A „mester és a mintakép” nem volt mindig az, versformában, kifejezésekben, nyelvben, témában, mégis kétségtelen, hogy „a” *költő* Vergilius „a” *prózaíró* Tullius volt. Ilyeténképpen pedig bizonyosan hatottak arra a stílushagyományra, melynek létezését Horváth rosszalása ellenére sincs okunk kétségbevonni.

Az „ore potens” Cicero, a rhetor volt az, akit a középkor annyira tisztelt. De mit értettek rhetóri tevékenységen? Élőszóban előadott szónoki teljesítményt? Nem, elsősorban *levelezést*, aztán egy bizonyos fajta „oratiót”, miről majd alább. A különbséget Haskins így fogalmazza meg: „Ancient rhetoric was concerned with *oratory*, medieval rhetoric was concerned with *letter-writing* . . .”²³ Mi csodálatos van ezek után abban, hogy a prózaritmus pl. Magnus Felix Ennodiusnál nem más, mint „Epistularis lex”.²⁴

Problémánk megoldásában nem jelentéktelen dolgok ezek. Hiszen a prózaritmus felújulásának elsősorban éppen a levelezés, az „ars epistolandi”, majd az ezen alapuló kancelláriai gyakorlat terén lehetünk tanúi. Akkor, amikor a prózaritmus „elvadul”, megritkul, a VH. század fordulóján Ealdhelm, egy angolszász püspök „De virginitate” című műve előszavában még a mentegetőzést szükségesnek tartja azért, mert sok gondja-baja miatt nem valami ékes stílusban fogalmazott. Originestől meg, aki már tizenöt éves korában minden tudománnyal teljes volt, messze elmaradt. Ő bizony még azt sem mondhatja el, hogy „dictandi tenorem *notariis excipientibus et antiquariis describentibus usurpare praesumpsimus* . . .”²⁵

A *dictandi* tenorban járatos notáriusok pedig nem csupán Ealdhelm idejében és nem is csak a montecassinói Alberik tractatusa nyomán használták a prózaritmust. Már előbb itt is, de még bírálatomban is alkalmam nyílt annak megállapítására, hogy Horváth Bresslaura hivatkozik anélkül, hogy azt mondaná, amit e nagy diplomatikus. Sajnálatos módon itt ismét kénytelen vagyok ugyanezt megismételni. Bresslau — elsősorban természetesen — az oklevelek stílusproblémáival foglalkozva, eléggé világosan egy, a notáriusi intézményben öröklődő oklevél-szerkesztési és fogalmazási hagyományról beszél: „Überdies ist . . . eine bis die bessere römische Zeit zurückreichende *Tradition von Urkundenformularen* vorhanden, mögen diese selbst im Laufe der Jahrhunderte von der sprachlichen Korruption mit erfasst . . . auch bei den meisten korrumpierten Texten hat das Vulgärlatein mindestens eine Schriftlateinische Färbung . . .”²⁶ Másutt még részletesebben arról beszél, hogy a koraközépkorban sem hihető az ilyen formuláskönyvek hiánya. Hogy ilyenek mégsem jutottak el hozzánk egyszerű magyarázatát leli abban a tényben, hogy Itáliától északra az írásbeliség, az oklevéladás is, e korban teljesen az egyháziak

²⁰ Analecta Bollandiana, 1897. 504—506.

²¹ Monumenta Germaniae Historica. Poetae Latini Medii Aevi. I. 67.

²² Monumenta Germaniae Historica. Poetae Latini Medii Aevi. V. 1.

²³ Haskins, im. 138.

²⁴ E. R. Curtius, Dichtung und Rhetorik im Mittelalter. — Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft. XIX. 441.

²⁵ Monumenta Germaniae Historica. Poetae Latini Medii Aevi. I. 15 1.

²⁶ H. Bresslau, Handbuch der Urkundenlehre. II/1. 1915². — 331.

dolga, míg az itáliai notariátus világi mesterség volt. Márpedig az egyháziaktól származó formula-gyűjtemények egyházi intézmények (káptalanok, kolostorok) kódexei között inkább megmaradhattak, mint a notariusi formulák, nem feledkezve meg arról, hogy a notáriusi irattárak csak a XII. századtól (amikor a notárius testületek létrejönnek) kezdve maradtak ránk. Így azután formagyűjteményekkel, könyvekkel, melyekből a notárius-utánpótlás a mester-séget tanulhatta, a XI. század végéig tényleg nem is találkozhatunk.²⁷ Ezek után kezd csak Albericus de Montecassinóról beszélni, amit már ifj. Horváth is tudomásui vesz és idéz. Az előző oldalról azonban sajnálatos módon nem vesz tudomást.

E hagyományozódás szerepét, jelentőségét nem csupán az *oklevélszerkesztésben* ismeri el, megint csak a külföldi irodalom. A XII. századi ars epistolarisszal kapcsolatban olvashatunk arról, hogy levélírás művészete remekműveinek létrejöttét hosszas hagyományozódás segítette elő. Meg arról is, hogy a középkori emberek a szép levélírást az ars dictandi-kból, meg már meglevő levélmintákból tanulhatták.²⁸ A kézikönyv, az *Ars dictandi*, az ifj. Horváth János által kizárólagosnak tartott prózaritmust és stílus formáló tényező mellett, a kutatók íme mindenütt ott találják a *hagyományt* hordozó oklevél- és levélformulás könyveket.

Mit hozott mégis a XII. század, Albericus és utódai működése, a prózaritmus történetében? Ghellinek szerint „*de la pratique on passe à la theorie*”, azaz a hosszas gyakorlat után, megjelent az elmélet is. Nem másként, csak még határozottabban szól Haskins is. Tömör, a lényegyet kifejező összefoglalását, eredetiben kell idéznünk: „The art of drafting official letters or documents of the Middle Ages inherited the Roman epistolary form — had, it is true *not disappeared in the early Middle Ages*, being kept alive by notaries and royal clerks; but it was a rigorously practical art, taught by the imitation of standards types, and collections of forms . . . in an illiterate age the easiest way to write a letter was to imitate one already written . . . The innovation of the late eleventh and the twelfth centuries consisted in preparation of brief manuals of the art of letter writing, suited to the new conditions, and accompanied by illustrations, wether in the way of scattered examples or a more systematic appendix of forms. Alberic . . . was apparently not the first to compose such treatise, but he was the first whose works have reached us . . .”²⁹ A levélírás „művészetét” a középkor az antiktól örökölte és ennek az örökségnek a birtokbavétele nem a XI. század végén történt, hanem már előbb a koraközépkorban. Ebben az összefüggésben természetesen Alberik sokat emlegetett kezdeményező szerepe is más megvilágításba kerül.

Az olvasó immár megítélheti, hogy valóban lehet-e szó a prózaritmus tekintetében egy bizonyos stílárius hagyományról, mely szabálytalanná válva, gyérebben alkalmazva, de használaton kívül végül is soha nem kerülve jutott el a XI. század vége és a XII. század dictamen-elmélet tróihoz.

*

Nem, a prózaritmus *gyakorlati* ismerete a közpkorban valóban nem vesztetett ki. Nem csupán a fentebb — a külföldi irodalom ifj. Horváth által megkívánt bőséges idézésével — bemutatott okokból, de másként sem. — Igaz sajnálatomra, itt megint csak magamat — de másokat is ismételnem kell. Már bírálatomban felhívtam ifj. Horváth figyelmét azokra a nagy részükben kétségtelenül rimikus klauzulákat tartalmazó egyházi szövegekre, melyeket *collectáknak* vagy *oratióknak* nevezünk. Már maga az utóbbi elnevezés is nyilván mutatja e szövegek kapcsolatát az antik szónoki formákkal, kifejezőkészséttel és díszítő elemekkel, *magával a ritmussal* is.

²⁷ „Ich möchte nicht glauben, dass es an solchen Büchern (Formularen) im früheren Mittelalter selbst völlig gefehlt hätte. Aber dass sie uns verloren sind, ist nicht schwer zu erklären . . .” Ezután beszél az Itálián-külvüli írásbeliség egyházi jellegéről. „In Italien dagegen war das Notariat ein weltliches Gewerbe” ezért, „die von den Notaren benutzten Formulare konnten nicht leicht in die Bibliotheken der geistlichen Institute gelangen, die für die ältere Zeit ausschliesslich die Fundstätten der auf uns gekommenen mittelalterlichen Schriftdenkmale sind. Die Notariatsarchive selbst aber, die es in Italien gibt, reichen nirgends über das 12. Jahrhundert hinaus. So erklärt sich dass von den *Formularbüchern deren sich die italienischen Notare des früheren Mittelalters bedient, und nach denen sich die jungen Leute, welche sich dem Notariatsberuf widmen wollten, Unterricht haben mögen*, uns nicht überblieben ist. Erst aus der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts besitzen wir auch aus Italien wiederum Werke, die für uns vom Interesse sind . . .” im. 247.

²⁸ „La liberté, que donne le génie, la technique raffinée de l’art médiéval de dicter une lettre, et l’on aura cette serie des chefs d’oeuvres exquis préparés par une *longue tradition* . . .” és azután „les hommes du moyen âge — et les femmes aussi les moniales comme les clerics — étaient formés a composer de belles lettres et nous savons, qu’ils l’apprenaient dans les *artes dictandi et dans les collections modèles* . . .”

J. Leclerq, L’art épistolaire au XIIe siècle. Revue du moyen âge latin. 1946. 69.

²⁹ Haskins, im. 140—141.

Az előbb idézett Haskins azt mondja, hogy a birodalom szétesésével az „orator” működése voltaképpen talaját, a politikai és igazságszolgáltatási élet adta nyilvános szónoklás lehetőségét elvesztette. Így történt, hogy az „oratio” szó a „legmagányosabb beszédnek” az imádságnak jelölésére szolgált.³⁰ Pedig ez az „oratio”, a szónoki beszédnek ez a formája, ez a „Rhetorica divina”,³¹ mint nevezték, nem is volt ennyire magánjellegű. Nem magányosan elmondott, hanem a közösségben recitált, vagy énekelt szövegek voltak ezek. Couture végeredményben tehát csak közismert tényeket foglal össze, mikor megállapítja, hogy a latin egyház liturgikus oratióinak szerkesztésében a cursus alkalmazása a középkor végéig törvényerejű szabály volt.³² A cursus gyakorlati használatában ez megint egy évezredet jelent, cezura nélkül . . . Laurand már idézett Manueljében ugyancsak azt vallja, hogy az átformalódott cicerói klauzulák, mind az egyházatyák műveiben, mind a régi liturgikus imádságokban megtalálhatók.³³

Ilyen szövegeket a középkor klerikus és szerzetes írói nap mint nap olvastak, recitáltak és énekeltek sőt, ha a szükség úgy hozta magával, még szerkesztettek is. Ezt tették — mert az egyházi „oratio” e szabályosság alól kivételt nem engedett — még abban az esetben is, ha irodalmi működésükben, vagy oklevélszerkesztő tevékenységükben Alcuin retorikai előírását tartották szem előtt, márpedig tudvalevő, hogy ez a prózaritmusnak éppen nem kedvez: „Cavendum quoque est, ne inania verba rei gerendae, sed structurae tantummodo implendae causa proferrantur.”³⁴ Hogy azután az ilyen — esetleg csak alkalmi-ritmikus szerkesztés ama ifj. Horváth által súlyosan kifogásolt stílushagyomány megnyilatkozásának is tekinthető, kétséget alig szenvedhet.

Mindnyájan tudjuk, hogy a középkori iskolázásban a zeneoktatás, méghozzá a zeneelmélet, a zeneszerzés tanítása is, milyen előkelő helyet foglalt el. Alcuin, aki a retorikát illetően nem minden tekintetben osztja a klasszikusok nézeteit, abban a vereszetében, melyben a Schola Palatinát mutatja be, a zeneoktatásról ezt mondja: „Instituit pueros Idithum modulamine sacro / Utque sonos dulces decantent voce sonora! Quot pedibus, numeris, rhythmo stat musica discant . . .”³⁵ A középkor egyházi zenéjének, a gregoriánnak szoros, sőt szerres kapcsolata az antik műprózával, az időmértékes prózaritmussal, de későbbi fejlődésében a cursussal is, jól ismert és sokszor megtárgyalt tény. Elég legyen ez alkalommal csak a vonatkozó irodalomra hivatkozni.³⁶ Mivel pedig a zeneoktatás a középkor végéig megmaradt az artes szóban összefoglalt iskolázás lényeges elemének, igen nehéz lenne azt állítani, hogy a fentiekben általam, de nemcsak általam megállapított stílris hagyomány fenntartásához nem járult hozzá.

Horváth megjegyzései leglényegesebbjeire szánt válaszom végére értem. A vonatkozó külföldi irodalom bőséges idézése után vélhetőleg világossá lett, hogy ifj. Horváth állításaival ellentétben a tudományos irodalom nem tud arról, hogy a prózaritmus gyakorlati ismeretében és használatában a VII. és XI. század között négy évszázados teljes szünet, a ritmus eltűnése következett volna be;

ellenben tud arról, hogy használata, gyakorlati ismerete tekintetében megállapítható egy évezredes stílushagyomány,

tud arról, hogy ennek a hagyománynak a fenntartásához a klasszikusok, az egyházatyák ismerete, az egyházi oratio-szerkesztés és az ettől elválaszthatatlan korális zeneszerzés hozzájárulhattak,

mivel pedig ifj. Horváth Jánosnak, mint könyvből kitűnik, de *Memjegyzéseiben* ő maga is mondja, egyik alaptétele a ritmikus prózának kizárólag bizonyos korokra korlátozott és ennek alapján önmagában korjelzőként való használata, a fentiek alapján mást nem lehet mondani, mint hogy ez az alaptétel — Horváth merev megfogalmazásában — a tudományos eredmények kielégítő figyelembevétel nélkül készült és ezért hibás.

³⁰ „ . . . the word oratio itself came ordinarily to mean the most private sort of discourse the prayer of man to his Maker . . . ” im. 38.

³¹ Ghellinck, im. 304.

³² „ . . . dans la liturgie de l'église latine le cursus a fait loi au moins depuis saint Léon, le Grand jusqu'à la fin du moyen âge pour la rédaction des oraisons . . . ” Couture, ih. 255.

³³ „ . . . les clauses cicéroniennes progressivement transformées . . . se retrouvent dans les ouvrages des Pères de l'église et dans les anciennes prières liturgiques . . . ” Laurand, Manuel, II. 740—741.

³⁴ Dialogus de rhetorica et virtutibus. — De elocutione. Migne, Patrologia latina. 101. col. 941.

³⁵ Ad Carolum Magnum de studiis in aula regia. Migne, PL. 101. col. 781.

³⁶ A. Mocquereau, Paléographie Musicale IV. Bevezetés. (Le cursus et la psalmodie. 30—38.) Ua.: Le nombre musicale. I.—II. 1927. — P. Ferretti, Il cursus metrico e il ritmo delle melodie gregoriane. 1913. — Ujabbán: G. Suñol, Introduction à la paléographie musicale grégorienne. 1935.

Hosszasan kellett foglalkoznom ifj. Horváth egyik tétele és a külföldi szaktudományos eredmények viszonyának vizsgálatával. Hosszasan, de nem ok nélkül. Hiszen e vizsgáladás eredményeitől függ nem csupán ifj. Horváth súlyosan vádló megjegyzéseinek, de módszerének megfelelő értékelése is. E kérdés vizsgálatánál azonban — a dolog természete szerint-hosszasan nem időzhetünk. Nyilvánvaló ugyanis, hogy teljesen adekvát válasz csupán minden, ifj. Horváth könyvében szöbakerült forrás és szöveg különleges és részletekbe menő elemzése után volna lehetséges. Célunk ezúttal csak az lehet, hogy a módszer alapvető kérdésének tisztázását megkíséreljük.

Louis Havet, kinek nevével az előzőkben ismételten találkozunk, mondja, hogy minden olyan szabályt, melyet a régiek követtek a szövegkritikus munkaeszközének kell tekinteni.³⁷ Valóban, más véleményen mi sem lehetünk, midőn ifj. Horváth stíluskritikai módszeréről nyilatkozunk. Egy középkori szerző stílusdiszítési törekvéseiben megállapítható *szabályosság*, s az ennek alapjául szolgáló *tudatosság*, kétséggel nélkülözhetetlen eleme minden szövegkritikai ítéletnek — mindjárt tegyük hozzá: a maga helyén és mértékében.

A fentiekben megállapíthatunk, hogy a tények és a tudományos közzelfogás szerint ifj. Horváthnak a prózaritmus használata nem folyamatos váltóra vonatkozó felfogása nem fogadható el. Szerzőnk egyszerűsítő nézetével ellentétben igenis tudomást vesz e stílusdiszítő elem használatában megmutatkozó hagyományosságról, ha annak intenzitását koronként más-képpen ítéli is meg. *A cursus* használatának következetes, kétséget kizáróan *szabályos jelentkezésétől* éppen ezért kell *elkülöníteni* a hangzás után induló, véletlen, szórványos, *alkalomszerű kádencia-előfordulásokat*. *Az előbbi esetekben* ugyanis nyilvánvaló *és letagadhatatlan a tudatos használat*, a régiek szabályhoz alkalmazkodása, amit Louis Havet-vel, egyedül tarthatunk alkalmas kritikai eszköznek. Az utóbbiaknál azonban legyen szabad ismét Vacandard-t és Ch. De Smedtet idézni, akik bizonyos esetekben az ilyesfajta ritmikus kádenciákat nem a szabályosságok megfontolt ismeretére vezetik vissza, hanem inkább az író jó fülének köszönhető *szerecsés véletlennek* minősítik,³⁸ vagy pedig bizonyos mennyiségű — hozzá tehetjük, nem is csekély mennyiségű — típus hatását látják benne.³⁹ Itt a magyarázata annak *az óvatosságnak, melyet a külföldi forráskritika, a ritmikus prózának szövegkritikai eszközként alkalmazásával szemben tanúsít*, s ha ilyetén alkalmazását nem is veti el, a forráskritika menetében a *maga helyére* utasítja; olyan értelmű önálló alkalmazásáról pedig, mint amint ifj. Horváth könyvében ismételten kísérletet tesz *nem tud*. Erre az óvatosságra hivatkoztam, Horváth könyvének bírálatában csak ezt hiányoltam — természetesen minden bántó szándék nélkül. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a *ritmikus próza használata* — ha az időben olyan szigorúan, mint ifj. Horváth állítja, nem különíthető el — *kormeghatározó nem mindig lehet*. *Kormeghatározóként való felhasználhatóságának mértéke, mindig a tudatosság megállapítható fokából következik, és a szövegen végigvonuló határozottsággal használt ritmusos klauzulák számától függő — mennyiségi kérdés*. Nem állítottam és most sem állítom, hogy Horváth e megdondolást teljesen figyelmen kívül hagyja. Legbiztosabb állításai, legelfogadhatóbb elemzései (Rogerius) éppen ennek alkalmazásán alapulnak.⁴⁰ Bizonyítottam hibás egyik tétele azonban nem engedi, hogy a prózaritmus ritkább, vagy éppen szórványos jelentkezését is avval a kritikával kezelje, amit a dolog — az elmondottak alapján — megkövetel. Ilyen esetekben a szerző kiemelési szándékát emlegeti, amit még ha elfogadunk is, a tudatosságot, a kor divatjához alkalmazkodását, tehát a kormeghatározó jelleget önmagában csak ezzel bizonyítani még nem lehet. Hogyan lehet ugyanis teljes biztonsággal állítani, hogy ilyen esetekben csupán a kor iskoláiban tanított *Ars dictaminis* hatott és nem a középkor egész művelődését megszabó számos más művelődési elem is, melyek a krónika- vagy legendaíró „fület” érintették és figyelmét, emlékezetét bizonyos típusok felé irányították.⁴¹ Ha pedig a dolog így áll, nem lett volna-e helyesebb, ha Horváth a prózaritmus stíluskritikái használhatóságának eltűzött hangoztatása helyett, inkább *e stílusdiszítő elem vizsgálatának szükségességét a maga helyén* — a forráskritika szokványos menetének, az előadás stílárís sajátosságaiával foglalkozó második fázisá-

³⁷ „pour le critique toute règle observée par un ancien doit devenir un instrument . . .” idézi Paul Fournier. B. E. Ch. 1893. 541.

³⁸ „des coïncidences heureuses, dans lesquelles l'oreille des écrivains joue un certain rôle . . .” Vacandard, ih. 79.

³⁹ „. . . hereux choix de cadences finales, qui peuvent a se ramener a un certain nombre de types . . .” De Smedt, ih. 504.

⁴⁰ Különösen meggyőző a krónikákról szóló részben 299—302.

⁴¹ L. fentebb a zenéről és oratio-szerkesztésről mondottakat, valamint Vacandard, De Smedt és Havet idézett véleményeit.

ban⁴² — és mértékében — a tudatosság foka — bizonyítja és meghatározza. Ezt kellett volna tennie, mert ezt a munkát a magyar tudományban eléggé nem sajnálható módon még senki el nem végezte, neki pedig erre a jogot a hazai forrásanyagban és irodalomban való szelvéskori tájékozottsága feltétlenül megadja.

Bírálatomban azt írtam — ezt Horváth minden jel szerint rossz néven is vette —, hogy a prózaritmus stíluskritikai használhatóságának kérdésében határt nem ismer. Ezúttal legyen szabad figyelmét felhívni arra, hogy a forráskritika a különféle stíluselemek kritikai felhasználhatóságának tekintetében határozott különbséget tesz okleveles forrás és elbeszélő forrás között.⁴³ Ezért, ha a prózaritmus kormeghatározó jellege az okleveles anyagra vonatkozóan általában megállapítható és sokszor sikerrel alkalmazható — márpedig az ifj. Horváth által idézett első tekintély: Valois csak ezt állítja⁴⁴ — nem következik, hogy az elbeszélő forrásokra is ugyanez a szabályszerűség áll és könnyedén felhasználható.

Talán nem tévedek, ha úgy vélem: amennyiben ifj. Horváth valóban a tudományos eredmények alapján megformált állásponton marad, ha ugyanazonos kritikai eszköz használátának műfaji sajátosságokból adódó különbözőségéről meg nem feledkezik, ha egy stíluselem előfordulásában mutatkozó szabályosságokat és esetlegességeket gondosan szétválasztja, minden bizonynal megkíméli könyvét és érvelését az olyan értékű argumentumoktól, mint aminőket a rimes próza vonatkozásban különösen az alliterációknál találunk és aminőt — mások közt — a XIV. századi minorita krónikájának — egyébként is bizonyítható prózaritmusos jellegének alátámasztására felhoz. Bírálatomban az utóbbi ténnyt is megemlítettem, ánde ifj. Horváth *Megjegyzéseiben* — egyebek között — erre sem reflektált. Könyvének 260—261. lapjain, a minorita 188. fejezetéből vett idézet Vencel királyságának párhívveit sorolja fel: „... viri valde magnifici (tardus) cum Johanne archiepiscopo Cholocensi (velox) et Andrea episcopo Agriensi (velox) Emerico episcopo Waradiensi (szabálytalan) Haab episcopo Vaciensi (velox), Anthonio episcopo Chanadiensi (szabálytalan), Nicolao episcopo Boznensi (szabálytalan) et Jacobo episcopo Scepsensi (szabálytalan) cui usque ad vitam fuerat concessus episcopatus (velox szabálytalan caesurával) ...” (A ritmizálás ifj. Horváth Jánostól.) A felsorolt püspöki székhelyek nyilván nem a ritmus kedvéért vettek fel *velox*, *tardus* vágy éppen *szabálytalan* formát, sorrendjük sem a prózaritmus kívánalmai szerint alakult, hanem annak a közismert gyakorlatnak megfelelően, mely szerint az azonos mőtűségeket viselő, a *hivatalbalépés sorrendjében nyerne*k említést. Könnyen bizonyíthatóan esetünkben is csak ez történt.⁴⁵ Horváth tehát azáltal, hogy ritmizálási igyekezetétől minden meggondolást távol tart, voltaképpen érvelésének komolyságát veszélyezteti.

Az ilyen nem megnyugtató tapasztalatok ellenére is a ritmuskutatás fontossága kétségbevonhatatlan marad. E vonatkozásban pedig Horváth vállalkozásának *úttörő voltát tagadni nem lehet*. De még ebben az összefüggésben is meg kell említenünk, ha ifj. Horváth a külföldi tudományos eredményeket teljesebben dolgozta volna fel, pl. Ghellincknél a *cursus* hazai recepciójára is használható adatokat találhatott volna. Gervais prémontréi főapátról (kapcsolata III. Béla udvarával és magyarországi utazása ismeretese) mondja, hogy Transmundus tanítványa volt s a „*cursus gregorianusnak* egyhangúságig hűséges” alkalmazója. Említi továbbá

⁴² Vö. II. Gundlach véleményét: „... die allgemeine Haltung der Rede, wie sie sich am greifbarsten in rhetorischen Figuren darstellt ...” *Heldenlieder*, II. 757.

⁴³ Így Bresslau, miután a stílusvizsgálatnak a forráskritika keretében való használhatóságát megvédte — az előbbi éppen a helytelen módszerű alkalmazás tette vitássá — nyomtatékosan aláhúzza, hogy „... in dieser Beziehung zwischen der Sprache litterarischer Denkmäler, und derjenigen der Urkunden ein erheblicher Unterschied besteht ...” *Im*. II. 356—357. Kiemelés tőlem.

⁴⁴ Valois még ilyen vonatkozásban is és ugyanazon koron belül is megszorítással: „... le rythme des simples bulles pontificales était porté à une perfection rare, les privilèges ou grandes bulles très inférieurs au point de vue du cursus, aux autres lettres pontificales ...” *Ib.* 260. V. ö. még *Vacand urd*, ih. 87. — Ghellinck pedig Angliára vonatkozólag mondja, hogy ott: „... le cursus romain influence les seribes, parfois même les chroniqueurs et surtout la correspondance officielle episcopale de Jean Peckham par exemple (1292) et les actes de la chancellerie anglaise ...” *Im*. 287.

⁴⁵ A rangja szerint a püspökök előtt említendő kalocsai érsek után következő András egri püspök 1275-ben (Eubel, *Hierarchia Catholica* Meddi Aevi. I. 78.), Imre váradi püspök 1297-ben (Eubel, *uo.* 179.), Haab váci püspök 1297-ben (Uo. 511.), Antal csanádi püspök 1298-ban [Juhász Kálmán, *A csanádi püspökség története.* (1030—1242.) Makó, 1930. 198 l.] Miklós boszniai püspök 1301-ben (Eubel, *im.* 1421) foglalta el székét — nem a prózaritmus szabályai szerint. A megyéspüspökök után következik a saját személyében püspöki rangra emelt szépei prépost, mint a krónikás is megjegyzi: „cui usque ad vitam fuerat concessus episcopatus.”

Jean de Limogesnak, a XIII. század első évtizedében zirci apátnak szigorúan ritmikus prózáját is.⁴⁶

Mindezek után az olvasó nem fogja indokolatlannak találni azt a végkövetkeztetésünket, ha ifj. Horváth valóban a szükséges mértékben tájékozódott volna a külföldi tudományos eredmények között, aligha kerülhetett volna sor arra, hogy egy *alaptalanul apodiktikus alaptétel* megfogalmazása után, még egy *túlzán általánosító módszer* is kidolgozzon és alkalmazzon, Árpád-kori irodalmi emlékeink korának csupán a cursus segítségével történő meghatározására. Sem a tételnek, sem a módszernek vizsgálata nem járt olyan eredménnyel, mely okul szolgálhatna arra, hogy megfeleddjünk a nagymúltú és tekintélyes francia forráskritika több mint fél évszázada elhangzott és jól megalapozott figyelmeztetéséről: „Il est impossible de dater un monument litteraire à l'aide du cursus seul.”⁴⁷

III

A két leglényegesebb vitapont megtárgyalásának végére értünk. Legyen szabad a továbbiakban Horváth megjegyzései közül az eddigi szóba nem kerültekre, a lényegyet nem közvetlenül érintőkre válaszolni. Bírálatomban ama véleményemnek bátorkodtam hangot adni, hogy a Gellért-féle Deliberatiók egyes fejezeteinek végén olvasható „Sit nomen domini benedictum, ex hoc nunc et usque in saeculum” már csak azért sem tekinthető Gellért rimes prózája egyik bizonyítékának, mert olvasmánybefező formulaként is használták. Állításomat, mint az olvasó fentebb láthatta, szerzőnk több kérdőjellel is ellátta. Engedjék meg, hogy csak erre való tekintettel E. Martène De antiquis monachorum ritibus c. művéből a következőket idézzem: „Quotiescumque fratribus caritas, interim dum collatio legitur praebetur, lectione finita, omnibusque surgentibus dicat prior Sit nomen Domini benedictum et Benedicamus Domino caeteris, ut mos est, respondentibus . . .”⁴⁸ Azt sajnos nem tudtam megállapítani, hogy a formula valóban 4–5 lap terjedelmű — egy collatio időtartamának megfelelő — szöveg után következik-e? mint ez Marténénel az idézetet megelőző oldalon olvasható. Ifj. Horváthnak viszont a rendelkezésre álló leghasználhatóbb példány megtekintésére kétség nélkül módja lesz. Mindenesetre ezekután még azon is elgondolkozhatunk, hogy a „sit nomen Domini” esetleg nem is a szöveghez tartozik szorosan, hanem — a bizonyára közös olvasmánynak is felhasznált könyv egyes részeinek végén — a másoló műve. E feltevésre különben a másik olvasmány-befejezés — „Tu autem domine, miserere nobis” — szövegek utáni gyakori másolásának analógiája fel is jogosít. Bármint van is, készséggel elismerem, hogy ez nem lényeges kérdés. Nem lényeges viszont a „more paganismo” vagy „paganismi” kérdése sem. Bartal valóban említi a „paganismus” melléknévi alakot. Ennek ellenére is áll azonban a szövegkritikának az a szabálya, hogy az értelmezés alapja mindig a szabályos grammatikai alak, s az érvelésnél mindig a szabálynak megfelelő, nem pedig az attól eltérő, szokatlan, szövegromlásból származható forma részesítendő előnyben. Ifj. Horváth Jánosnak más érvek is rendelkezésre állhattak, amelyekkel valóban érdemben vitakozhatunk.

Teljesen szükségtelenül száll vitába ifj. Horváth amaz állításaimmal, melyekben az előtte lefolyt kutatómunka eredményeit összefoglalva — és nem részletezve — azt mondom, hogy azok után ő már nem járt töretlen úton. Ebben senki, tárgyilagosan, Horváth tényleges eredményeinek lebecsülését nem láthatja. Hiszen nem töretlen úton járva is a kutató lényeges eredmények birtokába juthat helyes elvi alapon, jó módszer segítségével. Minden kétségen felül, ifj. Horváth sem vindikálja magának azt, hogy gestáink, krónikáink, legendáink, legrégebbi okleveles emlékeink minden kérdésében övé lesz az első és utolsó szó.

Ebben a vonatkozásban legyen szabad mégis ifj. Horváth egy konkrétan és részletesen megtárgyalt sérelmére kitérnem. Nem volt szándékomban, meg e hosszas válaszadás végén mód sem kínálkozik már arra, hogy akár Váczy Péter, akár Györffy György, akár Kardos Tibor szerepét e kérdések vizsgálatában kellő részletességgel megtárgyaljuk. Különösebb szükség erre már azért sincs, mert ezek mellett is természetesen Horváth tényleges és elfogadható, különösen a történeti módszerrel feltárt eredményei vitathatatlanul újszerűen és elismerésre méltóan hatnak. Egy megjegyzés mégis röviden érdemben is érinteni kell. Nehezen fog Horváth némileg személyeskedő megállapításaival egyetérteni az, aki a római jog középkori történetével valami keveset is foglalkozott. Azt állítja ugyanis, hogy a „sztoikus szellemű római jog” merőben szellemes kitalálás. Köztudomású, hogy a római jog kodifikációja, jelenleg ismert alakjában történt kiformalódása Iustinianus császár jogtudósai által, tehát már a keresztény császárság idején ment végbe. A kereszténység és a sztoicizmus kapcsolata pedig nem csupán marxisták

⁴⁶ Gervaisról: „disciple de Transmond et fidèle au cursus grégorien avec monotonie . . .” Ghellinck, im. 290. Jean de Limoges uo.

⁴⁷ Ch. de Lasteyrie, B. E. Ch. 1901. 765.

⁴⁸ Antwerpen, 1764. T. IV. p. 37.

„kitalálása”, de nem is a hajdan szellemtörténész Kardos Tibor szellemes képzelgése. Áll ez a római jog egészére annak ellenére, hogy a részletekben materialista, epikureista hatások valóban kimutathatók. Egészen meglepő azonban Horváth további érvelése: „A római jog — mondja — ugyanis nem ismeri a szolgaságba taszítást, mint büntetést . . .” Ifj. Horváth Jánosnak, a klaszika-filológusnak találkoznia kellett már a „*servi poenae*” fogalmával, büntetésből lett rabszolgákkal. Hogy az Institutiókat idézzem: „*servi poenae* efficiuntur, qui in metallum damnantur et qui bestiis subiiciuntur.”⁴⁹ A büntetésből rabszolgaságba taszítást Horváthtól eltérően ismeri pl. Salkowski,⁵⁰ K. Czyhlarz,⁵¹ jól ismerik a szovjet római jogászok is.⁵² Mi több, nyilván Kézai is tudott róla. De Simon mester a római jogból még mást is tudott, amit pedig Horváth, mint „abszurd állítást”, megvetéssel hárít el magától. Kézai szerint ugyanis a szolgaságba taszítás büntetésbe azokat sújtotta, akik a katonáskodásban hitványaknak bizonyultak. Valami alapja a kódexben ennek is van. Ha ugyanis egy rabszolga katonának ment és a hadakozásban bevált, szabadabbá lett (*ingenui effecti*), ha azonban nem bizonyult jó katonának, rabszolga maradt. Kézainál lényegében a szabad és a szolga közötti különbség alapja a katonaságra alkalmasság vagy alkalmatlanság. Íme az „abszurd állítás” . . .⁵³

*

Ez utóbbi észrevételek és megállapítások valójában nem a lényegre érintik. A lényeges kérdés, melyre most összefoglalóan vissza kell térnem, a prózaritmusnak mint stíluskritikai eszköznek, mint egy *irodalmi emlék* *kormeghatározója* *használhatóságának* kérdése. A fentiekben megállapíthattuk, hogy a prózaritmus különösebb megszorítás nélkül, valóban jellemző lehet egy bizonyos korban keletkezett *okleveles emlékekre*, az *irodalmi emlékeknél* azonban a datálási lehetőség e stílusdíszítő elem használatában megállapítható *tudatosság mértékétől függ*. Ez utóbbi a prózaritmus használatában megmutatkozó különböző intenzitású, *évezredes stílárius hagyománnyal* van összefüggésben. Ezekkel, a tudomány eredményeivel egyező megállapításokkal szemben, Horváth egyszerűsítő tétele *el nem fogadható*. De nem fogadhatjuk el azt a *módszert* sem, mely helyenként a történeti forráskritikának a stíluskritikánál lényegesebb eredményeket célzó, szilárdabb megalapozottságú módszereinek mellőzésével *egyedül a ritmus vizsgálata*tól várt kort megállapító eredményt. Ezért mindazt, amit e vonatkozásban bírálatomban mondtam, *fenn kell tartanom*. Annál is inkább ezt kell tennem, mert ifj. Horváth vádjaival ellentétben az ott elmondottak, mint a fentiekből kitűnt, nem az én „kitalálásaim”, hanem az európai tudomány eredményeit összegezik, azokkal megegyeznek.

Végezetül még egyet. Ha talán bírálatomban helyenként eltértem volna a megszokott, megfelelő bírálati modortól, ne legyen üres mentegetőzés, ha az olvasót megkérem, hogy akár bírálatom, akár válaszem hangját ifj. Horváth János *Megjegyzéseivel* hasonlítsa össze. *E tanulság ellenére és bár Horváth könyvének egyik lényeges tételével és módszerével sem okom, sem jogom nincs egyetérteni, már régebben említett bizonyos jelentős eredményeit teljes készséggel elismerem*. A sok idézgetés után hadd fejezzem be mondanivalóimat még egy idézettel. Horváth *Megjegyzéseinek* megokolatlanul izgatott hangja ismét emlékezetembe hozza a modern történeti kritika egyik megalapítójának, Jean Mabillonnak *mindnyájunk* számára megszívlelendő szavait: „*Magna prudentia, eruditione ac moderatione summa opus est, ut vetera instrumenta legitime examinantur . . .*”

⁴⁹ 2. I. qu. m. ius. pot. I, 12.

⁵⁰ Institutionen . . . des Römischen Privatrechts. Leipzig, 1902. 117.

⁵¹ „Sklave wird man . . . durch Verurteilung zum Tode, oder zur lebenslänglichen Zwangsarbeit in den Bergwerken (die Verurteilten sind servi poenae) . . .” K. Czyhlarz—M. San Nicoló; Lehrbuch der Institutionen des römischen Rechtes, Wien—Leipzig, 1924. 65.

⁵² *Novickij I. B.—Pereyerszki* I. Sz. Római magánjog. Egyetemi tankönyv. Bp. 1951. 74.

⁵³ „ . . . sin vero scientibus his (dominis) servi militaverint, cadere quidem eos non tantum dominio eorum, sed etiam omni patronatus iure, illos vero ingenuos effectos, si quidem utiles ad militiam eis datam visi fuerint in ea durare, sin vero minime idonei sunt, privari . . .” Qui militare possunt, vel non possunt et de servis ad militiam aspirantibus. Cod. lib. XII. T. 34. 6.